

Історія

УДК 930.85(477.7):159.953]:351.853"364"

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.17557710>

**Історико-культурна спадщина Південної України: виклики під час
новітньої російсько-української війни**

Грушева Тетяна Вікторівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України,
Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-0560-8229>

Білівненко Сергій Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавчих студій та
суспільних комунікацій, Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6724-5932>

Поняткова Дар'я Володимирівна,

аспірант кафедри новітньої історії України, Запорізький національний
університет, м. Запоріжжя, Україна, <https://orcid.org/0009-0009-2691-3311>

Прийнято: 22.10.2025 | Опубліковано: 31.10.2025

***Анотація.** У статті досліджено історіографічні рецепції Півдня України; схарактеризовано специфіку регіону як арени «битви за пам'ять» та прояви консцієнтальної війни – елемента війни рф проти України. Акцентована увага, що історико-культурна спадщина є складником національної пам'яті, ресурсом опору українців російській агресії.*

Цілями статті є актуалізація досліджень історико-культурної спадщини Півдня України як важливого чинника формування національної ідентичності, обґрунтування практичної важливості збереження історико-культурної спадщини регіону в контексті національної безпеки. Дослідження ґрунтується на принципах історизму та системності, застосовано міждисциплінарні та спеціально-історичні методи: історіографічного аналізу, історико-порівняльний.

У роботі звернута увага на успішних зусиллях істориків, журналістів з популяризації минулого Півдня України в контексті української історії, що формують суспільні реценції історії Південної України.

Наукова новизна роботи полягає в актуалізації та розгляді історико-культурної спадщини Півдня України в умовах широкомасштабної російсько-української війни. Дослідження підтверджує, що Південна Україна є самобутнім історичним регіоном. На це вплинули мультинаціональність та козацька ментальність.

Доведено, що новітня консцієнтальна війна рф супроводжується безпрецедентним прицільним нищенням, грабунком історико-культурної спадщини Південної України. Окремо варто додати руйнування пам'яток нерухомої культурної спадщини внаслідок підриву Каховської ГЕС. Проаналізовані масштаби втрат пам'яток історичної та культурної спадщини. Обґрунтовано важливе значення для держави збереження спадщини, що вимагає евакуації цінностей та створення бази для фіксації збитків. У дослідженні наголошується на необхідності культурної дипломатії та скоординованої політики охорони спадщини як частини стратегії національної безпеки України.

Ключові слова: *консцієнтальна війна, історична пам'ять, національна ідентичність, культурна дипломатія, деколонізація пам'яті, збереження історико-культурної спадщини, Південь України.*

Historical and cultural heritage of Southern Ukraine: challenges during the modern Russian-Ukrainian war

Tetiana Grusheva,

PhD (History), Associate Professor at the Department of Modern Ukraine's History, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-0560-8229>

Serhii Bilivnenko,

PhD (History), Associate Professor at the Department of Source Studies and Social Communications, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-6724-5932>

Daria Poniatkova,

PhD student at the Department of Modern Ukraine's History, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine,
<https://orcid.org/0009-0009-2691-3311>

***Abstract.** The article explores the historiographical receptions of Southern Ukraine; characterizes the specifics of the region as an arena of the «battle for memory» and manifestations of conscientious war – an element of the war of the Russian Federation against Ukraine. Emphasis is placed on the fact that the historical and cultural heritage is a component of national memory, a resource for Ukrainians to resist Russian aggression.*

The objectives of the article are to update research on the historical and cultural heritage of Southern Ukraine as an important factor in the formation of national identity, to substantiate the practical importance of preserving the historical and cultural heritage of the region in the context of national security. The

research is based on the principles of systems, historicism and interdisciplinary and special-historical methods are applied: historiographical analysis, historical and comparative.

The work draws attention to the successful efforts of historians and journalists to popularize the past of Southern Ukraine in the context of Ukrainian history, which shape public receptions of the history of Southern Ukraine.

The scientific novelty of the work lies in the actualization and consideration of the historical and cultural heritage of Southern Ukraine in the context of a large-scale Russian-Ukrainian war. The study confirms that Southern Ukraine is an original historical region. This was influenced by multinationality and the Cossack mentality.

It is proven that the latest conscientious war of the Russian Federation is accompanied by unprecedented targeted destruction, plunder of the historical and cultural heritage of Southern Ukraine. It is worth mentioning separately the destruction of monuments of immovable cultural heritage as a result of the explosion of the Kakhovka hydroelectric power station. The scale of losses of monuments of historical and cultural heritage is analyzed. The importance of heritage preservation for the state is substantiated, which requires the evacuation of values, and the creation of a base for recording losses. The study emphasizes the need for cultural diplomacy and a coordinated heritage protection policy as part of Ukraine's national security strategy.

Keywords: *conscientious war, historical memory, national identity, cultural diplomacy, decolonization of memory, preservation of historical and cultural heritage, Southern Ukraine.*

Постановка проблеми. Новітня російсько-українська війна має консцієнтальний характер, проявом якого є етноцид. Метою консцієнтальної війни є руйнування системи цінностей, усталених механізмів

самоідентифікації та їх заміщення симулякрами, що призводить до розмивання історичної та культурної пам'яті суспільства, його невротизації, позбавлення суб'єктності, адже суспільство відмовляється від постановки значущих стратегічних цілей і є керованим [1, с. 11–12]. Новітня російсько-українська війна продовжує російсько-імперські традиції 300-річного маніпулювання рф історичною пам'яттю, особливо в Південноукраїнському регіоні, що проявляється як витіснення української культури, історії, ментальності, їхнє заміщення імперськими, совєцькими й новітніми російськими історичними міфами. Після початку повномасштабного вторгнення рф в Україну ця проблема загострилася, набуваючи безпрецедентних масштабів. Відповіддю на це є усвідомлення суспільством важливості національної пам'яті, власної історії, актуалізація просвітницької місії істориків.

Історико-культурна спадщина є важливим інструментом консолідації української нації навколо значущих надбань попередніх поколінь, об'єктивної оцінки контраверсійних історичних проблем і формування україноцентричного погляду на власну історію та культуру; потужним каталізатором патріотичного виховання, формування національних цінностей, усвідомлення належності до спільноти [2, с. 155]. Таке розуміння історико-культурної спадщини сприяє формуванню й поширенню національної пам'яті як селективно збереженої нацією сукупності знань, уявлень та ціннісних оцінок подій, що справили вирішальний вплив на становлення нації, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються в суспільстві як найбільш важливі для його самозбереження, консолідованого існування і конструктивного перспективного розвитку [3, с. 239]. Представлене дослідження вперше системно поєднує історико-культурний аналіз із проблематикою національної безпеки в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження культурно-історичної специфіки Південної України має в українській історіографії певні

етапи. До цього регіону традиційно відносять Запорізьку, Одеську, Миколаївську, Херсонську області, південь та південний захід Дніпропетровської області, а також Крим. Традиції вивчення Південної України як окремого історичного регіону започатковані українськими істориками XIX–XX ст. М. Грушевським, Д. Багалієм, О. Оглобліним, Н. Полонською-Василенко і продовжені сучасними істориками А. Бойком [4], Ф. Турченком, Г. Турченко [5; 6], І. Лиманом [7].

Притаманні ознаки історичного регіону, а саме: специфічна регіональна самосвідомість, національно-культурна спільність, спільність територіальних інтересів, домінування історично сформованих мовних і релігійних орієнтацій громадян, а також більш-менш однорідні економіко-географічні умови та суспільно-політичні уподобання населенням виділив В. Смолій. Згідно з висновками автора, Південна Україна має низку особливостей, що дозволяють виділити її в окремий історичний регіон: триваліша міська традиція; симбіоз мов, конфесій; стан культурного пограниччя, зокрема наявність у регіоні біологічних, географічних, антропогенних кордонів (конфесійного, соціального, культурного; виразна сигментованість території різних життєвих світів; простір яскравих образних інтерпретацій) [8, с. 7–9]. До цієї характеристики варто додати виокремлену С. Водотикою спільну рису Південної України – насадження російських історичних міфів щодо походження міст та співіснування у міському просторі пам'яті імперського й совєцького українофобських шарів з українським [9, с. 121].

Історію Південної України XV–XVIII ст. було представлено в колективній монографії «Російська імперія. Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.» (2020), у якій детально простежено механізми символічного присвоєння простору, які використовувала Російська імперія [10]. Ґрунтовною є наукова розвідка Ю. Котляра, М. Ющенко «Регіон "Південна Україна" в історичній пам'яті та ментальному вимірі», у якій автори

виділяють одними із факторів впливу на формування ментальності мешканців Південної України природно-географічний (степ) та етнічну мозаїчність (мультинаціональність), а специфікою регіону – «психологічне неприйняття населенням деспотичного характеру центральної влади та будь-якого насильства у сфері особистих і суспільних прав» [11, с. 242–243].

У той же час в академічних колах продовжуються дискусії щодо доцільності виділення унікальності південноукраїнського регіону в культурному ландшафті України. Так, за твердженням О. Яся, низка дискурс-формації південноукраїнського спрямування виникли як сепарація від новоросійського імперського представлення минулого, однак навіть за сприятливих умов цей дискурс не був панівним [12, с. 161–162].

Наведені погляди є свідченням відсутності домінуючої точки зору в наукових колах щодо феномена Південної України. У той же час аналіз історико-культурної спадщини регіону дозволить конкретизувати (або спростувати) регіональну специфіку.

Питання історико-культурної спадщини є фокусом для дослідників різних галузей: істориків, правників, філософів, архітекторів. Державну політику захисту історико-культурної спадщини досліджували М. Міщенко [13], Н. Малиш та С. Москаленко [14]. Роль історико-культурної спадщини у формуванні національної ідентичності та історичної пам'яті розкрита у дослідженнях В. Купрійчука [15]. Збереження історико-культурної спадщини як чинник національної ідентичності висвітлено Л. Тарангул, І. Черніковою, Л. Дрогомирецькою. Декомунізаційні процеси у містах Південної України дослідили В. Дроздов, Ф. Турченко [16; 17]. Ґрунтовним є дослідження О. Реєнта, Г. Денисенко «Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії», у якій проаналізовано стан нерухомої культурної спадщини в умовах війни [18].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Потенціал історико-культурної спадщини для формування національної ідентичності та опору совєцьким світоглядним стереотипам і ворожим наративам, особливо на Півдні України, малодосліджений. Більшість досліджень, що були опубліковані до 2022 року не враховують воєнний вимір втрат спадщини. На заповнення цих прогалин повинен бути спрямований науковий потенціал сучасних учених.

Формулювання цілей статті. Цілями статті є актуалізація досліджень історико-культурної спадщини Півдня України як важливого чинника формування національної ідентичності, обґрунтування практичної важливості збереження історико-культурної спадщини регіону в контексті національної безпеки, створення рекомендацій щодо удосконалення державної політики збереження культурної спадщини у прифронтових регіонах.

Виклад основного матеріалу дослідження. До початку російсько-української війни Україна посідала чільне місце серед європейських країн за кількістю пам'яток історико-культурної спадщини, яких нараховувалося понад 170 тисяч [19]. У той же час очевидно була суперечливість державної політики щодо історико-культурної спадщини. З одного боку, не можна не відзначити нові, відмінні від радянських, кроки держави часів незалежності щодо збереження, атрибуції історико-культурної спадщини України. Так, за дослідженням С. Гаврилюк та О. Гаврилюк, протягом 1991–2021 р. була реалізована низка державних програм, серед них: створення нових та реорганізація діючих історико-культурних та історико-архітектурних заповідників; відтворення втрачених визначних пам'яток архітектури; дослідження пам'яток українського козацтва та некрополів військових поховань ХХ ст.; фіксація об'єктів культурної спадщини на територіях, що постраждали внаслідок катастрофи на ЧАЕС; програма з належного представлення культурного надбання України у Списку всесвітньої спадщини

ЮНЕСКО; підготовка багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України»; проєкт «Велика реставрація», що реалізовується в межах національної програми «Велике будівництво», ініційований 18 серпня 2020 р. Президентом України Володимиром Зеленським [20, с. 87–88]. Такі висновки ілюструють заплановані ініціативи.

Протягом 1990-х–2008 рр. реалізовувалася масштабна програма відтворення втрачених архітектурних об'єктів. До списку таких об'єктів було включено об'єкти, пов'язані з історією козацтва на о. Хортиці. Втілюються програми «Січі козацькі» та «Гетьманські столиці», започатковані ще українським товариством охорони історичних пам'яток. У Києві було створено науково-дослідний центр «Часи козацькі» під керівництвом Д. Телегіна. З 2002 р. діє програма відродження та розвитку козацтва [20, с. 86]. Масштабною є програма презентації історико-культурної спадщини України в ЮНЕСКО, зокрема в списках ЮНЕСКО 8 українських історико-культурних пам'яток, 2 з яких: «Стародавній Херсонес та його хора», «Історичний центр Одеси» на території Південної України. Археологічний об'єкт «Кам'яна могила» номінований до внесення у список ще з 2011 року [21]. Також зазначимо плани з реконструкції та відновлення музею історії запорозького козацтва на о. Хортиця (м. Запоріжжя, 2021 р.).

Перелічене є свідченням позитивних зрушень у питанні збереження та популяризації історико-культурної спадщини України. З іншого боку, південноукраїнський регіон стикнувся із низкою проблем, що були пов'язані із захистом історико-культурної спадщини. Це недостатнє державне фінансування, недотримання пам'яткоохоронного законодавства й недосконалість державної системи управління. Зокрема, заповідники не володіють виключними правами на саму територію й охорону культурних пам'яток, що утруднює реставрацію пам'яток та збереження їх меж від зазіхань з комерційною метою. На території національного заповідника

«Хортиця», що сприймається як «колиска козацтва», рішенням Запорізької міської ради планувалося у 2008 році провести інвентаризацію земель, адже територія острова є територією заповідника, однак на о. Хортиця присутня житлова забудова, статус якої необхідно врегулювати [22]. Невирішеність подібних проблем ускладнює умови функціонування історико-культурних закладів та гальмує включення в рекреаційну сферу.

Анонсоване на початку статті дослідження специфіки південноукраїнського регіону через призму історико-культурної спадщини може бути представлене аналізом наявних артефактів, духовної культури, світоглядно-ментальних особливостей. Відразу акцентуємо увагу, що самотність історичного шляху та життєдіяльності людської спільноти зовсім не означає тяжіння до окремішності, навпаки, національна ідентичність населення Півдня України базується на усвідомленні своєї належності до української нації.

Наведемо приклади. Протягом останніх десятиліть у Національному заповіднику «Хортиця» були зроблені унікальні археологічні відкриття. Для дослідників та громадськості відкрилися знахідки різних періодів української історії – енеоліту, доби бронзи (ямна культура III–II тис. до н.е.), часів античності, Київської Русі, Середньовіччя та козацького періодів. Серед унікальних знахідок: дирхеми Саманідського періоду (IX–X ст.), козацькі кораблі XVIII ст., якорі XVIII ст. [23; 24; 25]. Співробітники Національного заповідника «Хортиця» зазначають, що дослідження типів «козацьких човнів» та еволюції суднобудування допоможуть відродити українську морську історію на противагу російським міфам [26]. Образ Запорожжя, козацького краю як колиски української демократії є поширеним і невпинно популяризувався в країні, починаючи із святкування 500-ліття українського козацтва (1990 р.).

Нові археологічні відкриття на Півдні України, зроблені вже після початку повномасштабного вторгнення рф в Україну, сприяють очищенню історії від імперських та сучасних російських міфів. Так, одеським археологам на чолі з А. Красножоном вдалося відкрити фортецю Хаджибей, що була центром одноіменного населеного пункту, та на основі якого розбудовано Одесу як велике портове місто. Цей факт свідомо замовчувався в совєцькій та сучасній російській історіографії, що дозволяло творити пропагандистський міф про заснування Одеси Катериною II. Витіснення з публічного простору міста імперської спадщини та остаточна дерусифікація регіону дозволять подолати конфлікт пам'ятей, сформулювати образ минулого міста як «найбільшого європейського міста України», «міста підприємців», «морських воріт України» [27, с. 99].

Можна виділити місця пам'яті, що локалізуються в південноукраїнському регіоні. Вони пов'язані із колективною пам'яттю, цінностями, формують національну ідентичність, слугують консолідації суспільства. У Миколаївській та Херсонській областях – це чисельні курганні могили, городища, поселення; у Криму – археологічні комплекси, античні комплекси, городища фортеці тощо, які внесені до Переліку об'єктів культурної спадщини національного значення [28]. Інтерес до історії міст південноукраїнського регіону посилюється під час процесів дерусифікації та декомунізації в Україні, у тому числі – деколонізації топонімії. У той же час помітною є спроба російських пропагандистів та проросійських політиків втягнути у спільний історичний та культурний простір південноукраїнський регіон за допомогою російсько-совєцьких маркерів. Прикладом може бути встановлення в Одесі пам'ятника Катерині II (2007 р.) та відчайдушна боротьба голови міської адміністрації Г. Труханова з патріотичною громадськістю міста за його збереження (пам'ятник демонтовано у 2022 р.), в Запоріжжі пам'ятника Йосипу Гладкому (2010 р., часів перебування на посаді

Міністра освіти і науки України Дмитра Табачника з очевидним тяжінням у сфері історичної пам'яті у проросійський бік). Таким чином історико-культурна спадщина Півдня України стала ареною «битви за минуле».

Цілком очевидно, що для розв'язання конфліктів пам'ятей в Україні вкрай необхідна просвітницька робота. Вдалим є проєкт, що популяризує історичні знання – низка випусків «Реальної історії» з Акімом Галімовим. Увага авторів проєкту була присвячена, між іншим, південноукраїнському регіону: «Справжня історія українського Півдня», «Реальне життя козаків на Січі», «Ось що Єкатерина II поховала під Дюком», «Відродження Великого Лугу» тощо. Спростування російських фейків про Новоросію на основі наукового аналізу історико-культурної спадщини Південної України є вкрай важливим під час новітньої російсько-української війни, коли ворог робить з історії зброю. У цьому контексті слухна думка Н.В. Шевченко про те, що «сучасний світ воліє бачити істориків не в ролі кодифікаторів чи безсторонніх коментарів минувшини, а як посередників та експертів, а й нерідко "суспільних терапевтів", які допомагають суспільству опанувати велич їх соціальних і культурних досягнень» [29, с. 85].

Сучасний світ став свідком безпрецедентного прицільного руйнування країною-агресоркою історико-культурної спадщини України. На кінець 2024 р. загальні збитки історико-культурної спадщини України становили 19 млн дол. [30, с. 101]. Станом на вересень 2025 р. було пошкоджено 1599 історико-культурних пам'яток, з яких 150 нововиявлені, 149 національного значення й 1300 місцевого значення. Найбільших руйнувань зазнали Херсонська та Одеська області – 293 та 182 пам'ятки відповідно. Пошкоджено Спасо-Преображенський кафедральний собор в історичному центрі Одеси, який внесений до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Серед пошкоджених 9 заповідників та 133 музеї [31]. Практикою агресора є використання історико-культурної спадщини для ведення бойових дій, зокрема використання курганів

для облаштування позицій. Внаслідок підриву Каховської ГЕС під водою опинилося півтори сотні історико-культурних пам'яток Півдня України, зокрема на Херсонщині – музей Поліни Райко, представниці українського наївного мистецтва; дім-музей Остапа Вишні; місця археологічних розкопок середньовічної фортеці Тягиня та міста-порту Олешня [30, с. 103]. Під час щоденних обстрілів прифронтової Нікопольщини руйнуються пам'ятки історії та культури цього району.

Серед втрат південного регіону – колекції музеїв та заповідників, що знаходяться на окупованій території. Так, окупантами було пограбовано Мелітопольський краєзнавчий музей, де зберігалася колекція скіфського, гунського й сарматського золота IV–II ст.; музей-заповідник «Садіба Попова» (Запорізька обл.); Херсонський художній музей імені О. Шовкуненка, де в довоєнні часи зберігалася 14 тисяч експонатів (частина вкрадених артефактів сьогодні ідентифікована), Херсонський обласний краєзнавчий музей; Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна могила» (відомо про вивезення 37 предметів до Криму); у Херсоні вкрадено пам'ятники Потьомкіну, адміралу Ушакову, бюст Суворова. Список можна продовжувати. Наведені факти є свідченням консцієнтальної війни, яку розв'язала рф проти України. Під її прицілом опинилася історія, традиції, духовні цінності та українська ідентичність.

Досліджуючи історико-культурне середовище, Г. Денисенко, визначає його як визначальний фактор у формуванні відчуття духовної спільності людей та їхньої державної ментальності [32, с. 7]. Відповідно і збереження історико-культурної спадщини в умовах війни повинно стати завданням державного значення та напрямом гуманітарної політики. Наголошуємо на необхідності реалізації культурної дипломатії, а саме: залучення міжнародних організацій (ICOMOS, ICOM та ін.) для експертної допомоги у захисті культурної спадщини України, пошуку ресурсів для відновлення пошкоджених пам'яток,

інформування міжнародного співтовариства про злочини РФ щодо пам'яток історії та культури України. Складовою гуманітарної політики повинна стати вчасна евакуація цінностей у безпечні регіони або розробка механізмів їхнього захисту від можливих пошкоджень. Обов'язковим є створення бази, у якій фіксувалися б збитки, завдані історичній та культурній спадщині. Важливими є ініціативи з порятунку історико-культурної спадщини. Серед багатьох виділимо організацію кризового фонду «Швидка музейна допомога» директоркою львівського музею «Територія терору» О. Гончар. Її діяльність з порятунку музеїв на півдні та сході України підтримала Єврокомісія та асоціація MitOst.

Висновки. Аналіз історико-культурної спадщини дозволяє виокремлювати Південь України в культурно-історичний регіон. Цей край має природно-географічну специфіку, вирізняється мультинаціональністю; культурний образ етнокультурного регіону Запорозжя сформований козацтвом, чия ментальність стала основою української національної ідентичності. Така історична характеристика регіону є дихотомічною із створеним російськими пропагандистами описом минулого південної України. При виправдовуванні агресії ними незмінно демонструється цей регіон як російська провінція, заперечується його культурна самобутність, просуваються міфи про заснування міст імператорами Російської імперії та проживання тут «братнього народу». Тому новітня російсько-українська війна має консцієнтальний характер, під прицілом якої опинилися українці, їхня матеріальна спадщина та духовна культура. Використання музейної мережі у пропагандистських цілях РФ, створення образу ворога та поширення історичних міфів може бути темою наукових пошуків та мати практичне значення у протистоянні рашизму. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на моделювання системи захисту культурної спадщини у кризових регіонах.

Список використаних джерел

1. Гула Р., Передерій І., Сажко В. Вітчизняні архіви, бібліотеки та музеї як об'єкт і суб'єкт консцієнтальної війни в умовах збройної агресії РФ проти України. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2022. № 62. С. 7–40.
2. Тарангул Л.М., Чернікова І.В., Дрогомирецька Л.Р. Збереження історико-культурної спадщини України як чинник національної ідентичності. *Культурологічний альманах*. 2024. (1). С. 147–159.
3. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А.М. Киридон. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети». 2013. 436 с.
4. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. Київ. 2000. 308 с.
5. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ. 2014. 116 с.
6. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922). Запоріжжя : Просвіта. 2005. 324 с.
7. Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя: РА «Тандем–У». 2004. 400 с.
8. Смолій В. Передмова. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. / Я. Верменич; В. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. 2015. 481 с.
9. Водотика С. Савенок Л. Міський простір, декомунізація і проблеми історичної пам'яті. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2017. № 1. С. 119–133.
10. Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія / За ред. О. Репана; авт. кол.: П. Бойко, В. Брехуненко, Т. Гончарук, В. Грибовський, В. Полторак, О. Репан, О. Серєда, І. Синяк, С. Чирук, Б. Черкас. Київ : К.І.С. 2020. 288 с.

11. Котляр Ю., Ющенко М. Регіон «Південна Україна» в історичній пам'яті та ментальному вимірі. *Старожитності Лукомор'я*, 2025. №1(28). С. 236–244.
12. Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій. *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі* / Я. Верменич; В. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. 2015. 481 с.
13. Міщенко М. Регіональні особливості охорони об'єктів культурної спадщини в умовах нових викликів сучасності. *Культурологічна думка*. 2022. №22. С.148–158.
14. Малиш Н., Москаленко С. Проблема захисту культурної спадщини під час війни: державно-управлінський аспект. *Науковий вісник: державне управління*. 2024. № 2 (16). С. 176–190.
15. Купрійчук В. Роль національної культурної спадщини у формуванні української ідентичності. *Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти*: монографія. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.
16. Дроздов В. Конфлікти пам'ятей як виклики деколонізації символічного простору України (на прикладі півдня Одещини). *Політика пам'яті досвід Європи для України*: матеріали I Міжнар. наук. конф., м. Запоріжжя, 17–18 листопада 2023 р. Запоріжжя. 2023. С. 46–51.
17. Турченко Ф. Г. Історична пам'ять і політика пам'яті на Запоріжжі (1991–2015). Ч.2. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. № 43. С. 198–211.
18. Реєнт О., Денисенко Г. Культурна спадщина України в умовах російсько-української війни: виклики та наслідки збройної агресії. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 44–65.
19. Культурна спадщина України. Велика Українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua> (Дата звернення: 23.08.2025).

20. Гаврилюк С., Гаврилюк О. Пам'яткоохоронні програми в Україні у 1991–2021 рр.: зміст та реалізація. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2022. №26. С. 84–89.

21. Заповідник «Кам'яна могила» – на шляху до списку ЮНЕСКО. Офіційний сайт Запорізької обласної ради. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/15886/zapovidnik-kamyana-mogila---na-shlyahu-do-spisku-junesko.html> (Дата звернення: 23.08.2025).

22. Рішення міської ради від 23.07.2008 № 17 «Про затвердження міської Програми розвитку території Національного заповідника «Хортиця»». Офіційний сайт Запорізької міської ради. URL: <https://zp.gov.ua/documents/119174-pro-zatverdzennia-miskoyi-programi-rozvitku-teritoriyi-nacionalnogo-zapovidnika-xorticia> (Дата звернення: 23.08.2025).

23. Відкриття оновленої виставки артефактів. Офіційний сайт Національного заповідника «Хортиця». URL: <https://ostriv.org/vidkryttia-onovlenoi-vystavky-artefaktiv/> (Дата звернення: 23.08.2025).

24. Запрошуємо відвідати нову виставку «Тисячолітні скарби острова Хортиця». Офіційний сайт Національного заповідника «Хортиця». URL: <https://ostriv.org/zaproshuiemo-vidvidaty-novu-vystavku-tysiacholitni-skarby-ostrova-khortytsia/> (Дата звернення: 23.10.2025).

25. Що знайшли археологи на острові Хортиця. Офіційний сайт Національного заповідника «Хортиця». URL: <https://ostriv.org/shcho-znaishly-arkheolohy-na-ostrovi-khortytsia-foto/> (Дата звернення: 23.08.2025).

26. Знайдений старовинний човен на острові Хортиця. Офіційний сайт Національного заповідника «Хортиця». URL: <https://ostriv.org/znaidenyi-starovynnyi-choven-na-ostrovi-khortytsia/> (Дата звернення: 23.08.2025).

27. Одеський міський міф: наративи, структура, перспективи розвитку. *Odesa Decolonization*. 2024. 102 с.

28. Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Додаток від 03.09.2009 № 928D00. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/239966145> (Дата звернення: 23.08.2025).

29. Шевченко Н.В. Регіональна історична пам'ять Південної України у контексті сучасної державної політики національної пам'яті. *Наукові праці Чорноморського національного університету імені Петра Могили. Серія «Історія»*. 2019. Випуск 309. Том 321. С. 83–87.

30. Возний І. Захист культурної спадщини України в контексті російсько-української війни. *Український історичний журнал*. 2025. №1 (580). С. 96–120.

31. 1599 пам'яток культурної спадщини та 2415 об'єктів культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. 01.10.2025. Міністерство культури та стратегічних комунікацій. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1599-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2415-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/> (Дата звернення: 23.08.2025).

32. Денисенко Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ: Інститут історії України НАН України. 2018. 319 с.